

Bognár Szilvia - Kovács Laura

„A világ egy városban”¹ Liverpooli EKF tapasztalatok

Az elmúlt időszakban, tekintve, hogy 2010-ben egy magyarországi város, Pécs viselte az Európa Kulturális Fővárosa (EKF) címet, egyre több írás látott napvilágot hazai szakfolyóiratokban is, górcső alá véve a fent nevezett uniós projektet, annak történelmét, nemzeti sajátosságait, társadalmisítását, tényleges népszerűségét. A nagyközönség a pécsi projektet könyv formájában is megismerhette.²

Jelen tanulmány³, témáját tekintve ebbe a sorba illeszkedik, hiszen egyet a sikeres EKF programok közül igyekszik bemutatni, jelesül a liverpoolit. A dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy teljes spektrumát bejárjuk az elemzésnek, hiszen megannyi kérdés vár megválaszolásra az integráció eme lakosság körében is egyre ismertebb kezdeményezésével kapcsolatban. Arra azonban vállalkozni merünk, hogy a többszintű kormányzás hatékony megvalósulását és az EKF program sikerét összevessük az angliai város példáján keresztül.

Írásunk célja Liverpool esetén keresztül felhívni a figyelmet a kultúrában rejlő lehetőségekre, amelyek felhasználásával elérhetővé válik egy korábban komoly gazdasági, társadalmi problémákkal küzdő város átalakítása, és az EKF programnak köszönhetően nemzetközi szintű megismertetése.

Állításunk, hogy a többszintű kormányzás megvalósulása (mindig a szereplők kívánt arányú beavatkozásával), a döntéshozatali mechanizmusok hierarchia központúságának mellőzése, magában hordozza egy közösségi kezdeményezés sikerét.

TÖBBSZINTŰ KORMÁNYZÁS AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Szemben az államközpontú és szupranacionális modellel, a többszintű kormányzás (multi-level governance, MLG)⁴ modelljében hangsúlyt az kap, hogy a politikai folyamatok a kormányzás különböző

¹ A Liverpool 2008 szlogenje.

² Somlyódy Nóra – A Balkán kapuja? című, 2010-ben megjelent könyvében a kezdetektől a megvalósulásig követi nyomon a Pécs Európa Kulturális Fővárosa történetét. Az írás tárgyilagos és kritikus oknyomozás arról, hogy hol és hogyan élünk.

³ A tanulmány a “Pécs, a többszintű kormányzás csapdájában.” című OTKA (K 81571) kutatás keretében készült. Téma-vezető dr. Tuka Ágnes, PTE BTK Politikai Tanulmányok Tanszéke

⁴ Az államközpontú vagy kormányközi modell szerint a tagállamok határozzák meg az Unió politikafejlődésének irányát és gyorsaságát, amely esetében a politikai folyamatok a kormányközi szerződések által determináltak. A szupranacionális modell azt hangsúlyozza, hogy az Európai Unió hatékonyá teszi a nemzetek feletti politikát.

szintjein formálódnak és működnek, ez pedig, mint egyfajta cselekvési koncepció, a Közösség alapvető politikai céljait szolgálja.

A kormányzás az európai integrációs folyamat sikerének egyik legfontosabb kulcsa. Európa akkor lesz erős, intézményei akkor lesznek jogszerűek, politikái akkor lesznek hatékonyak, polgárai akkor érzik bevonva és érintve magukat, ha kormányzási módszere a közösségi menetrend megvalósítása és az átfogó kihívások leküzdése érdekében biztosítja a különböző hatalmi szintek együttműködését.⁵ (Tuka; 2009, 38)

Kérdés azonban, hogy az uniós tagság növeli-e a kormányok/döntéshozók szerepét és mozgásterét, vagy épp az ellenkezője igaz, azaz kénytelenek önállóságuk csökkenésével szembenézni és más szintekre átengedni a döntéshozatalt?

A többszintű kormányzás modellje szerint a szubnacionális szereplők gyakran olyan fontosak a döntési folyamatban, mint a központi kormányok és az EU intézményei. (Marks – Hooghe; 2004). Azaz, bizonyos területeken ugyan jelentős befolyással rendelkeznek a nemzetek feletti szereplők, más kérdések kapcsán az irányítás továbbra is a kormányok, és amennyiben adott országban valóságos a decentralizáció, a szubnacionális aktorok kezében van. Az MLG fontossága éppen abban mutatkozik meg, hogy eltérő kérdések más-más szinteken dőlnek el. Tagállamok esetében csökkenti a mozgásteret a Bizottság, az Európai Parlament, az Európai Bíróság, de előfordulhat a Tanácson belül is, hogy egy tagállam, vagy tagállamok csoportja kénytelen alávetni magát a többségi akaratnak.

Az állami szintet bizonyos fokú keretek közé szoríthatják a régiók⁶ és további kormányzati szint alatti szereplők⁷ is. Más olvasatban, a kormányzatokat szupra- és szubnacionális szereplők is korlátozhatják/tehermentesíthetik.

Ennek eltérő evolúciós folyamatait látjuk a tagállamokban, de megállapítható, hogy 1980 és 2001 között az Unió egyetlen államában sem következett be kompetencia átruházás a nemzetállami hatalom irányába, ugyanakkor a tagállamok felében végbement – eltérő mértékű – decentralizáció. (Marks és Hooghe; 2004)

Amennyiben hitet teszünk ezen uniós kormányzási modell mellett, annak nemzeti szinteken való megvalósulása mellett kell érvelnünk.

AZ EU KULTURÁLIS POLITIKÁJA, AZ EURÓPA KULTURÁLIS FŐVÁROSA PROGRAM

Ez a szakpolitika a Maastrichti Szerződéssel (MSZ) jelent meg az integráció szintjén. Fő célkitűzései között szerepelt, hogy az addig inkább gazdasági és kereskedelmi integrációt olyan területekkel szélesítse, amelyek az állampolgárokhoz is közelebb viszik az Európai Uniót, és ezáltal erősítik az

⁵ Részlet a Régiók Bizottsága többszintű kormányzásról szóló fehér könyvből, nyilatkozat a Római Szerződések aláírásának 50. évfordulója alkalmából, Berlin, 2007. március 25.

⁶ A régiók megerősödésének legnyilvánvalóbb jelei Maastrichtban mutatkoztak meg, amikor egyrészt létrejött a Régiók Bizottsága, azaz a regionális érdekek közvetlenül is megjelenhettek az integráció döntéshozatali mechanizmusában, másrészt átfogalmazták a szerződés azon rendelkezését, mely a Tanács összetételére vonatkozik. (Maastricht előtt csak a tagállamok kormányainak tagjai lehettek a Tanács tagjai, Maastricht óta az intézmény kapui a tagállamok „miniszeri szintű képviselői” előtt állnak nyitva. Így a föderális országokból az egyes tartományi kormányok is megjelenhetnek, ha az adott tagállam úgy dönt, hogy a napirenden szereplő kérdés nem elsősorban szövetségi szintű probléma és az adott kérdésben a tagállami képviselőt rábízhatja valamely tartományának kormányára).

⁷ Az államot korlátozó tényezőkhöz még hozzávehetjük az önkormányzatokat, a civil szervezeteket (léteznek határokon átnyúlók is), és az Uniót kívüli egyéb nemzetközi szervezeteket.

európai egységhez való tartozás érzését, ezen keresztül pedig az európai integráció legitimitását. E tekintetben a kulturális politikának kiemelkedő szerepe van. (Horváth Zoltán, 2011, 473)

A kultúra területét érinti és minden bizonnyal az uniós állampolgárok körében egyik legismertebb közösségi kezdeményezésként definiálható az Európa Kulturális Fővárosa program, amely szorosan kapcsolódik az MLG témájához, akár a címet viselő település kiválasztásának menetét, akár magának a programévnék a megvalósulását, tartalommal való megtöltését, vagy finanszírozását tekintjük. A Program keretében minden évben kiválasztanak (korábban egy, ma már) általában két várost, amelyek az Európa Kulturális fővárosa cím birtokosaként pénzügyi támogatásban részesülnek a „Kultúra program” költségvetéséből. A programok megvalósításához szükséges infrastruktúra kiépítéséhez azonban döntően tagállami, illetve az EU strukturális alapjainak forrásai nyújtanak fedezetet. Mindezekből érzékelhető, hogy több szint összehangolt működése a siker feltétele.

A különböző fokokon állók szerepfelfogása, kondíciója, s különösen együttműködése azonban nem stabil. Az Európai Unió, illetve a Bizottság egyre inkább számon kéri és ellenőrzi az „Európa Kulturális Fővárosa” (European Capital of Culture) címmel összefüggő elvárásait. (Pálné; 2012)

Az EKF egyrészt kiemelt lehetőséget és figyelmet biztosít az adott város, illetve régió kulturális örökségének bemutatására, másrészt az Unió legkülönbözőbb részeiről érkező művészek fellépésére. A kiválasztott városoknak mindez komoly kitérés lehetőség mind kulturális, mind turisztikai, mind infrastruktúrafejlesztési értelemben. (Horváth Zoltán; 2011, 476)

Mindezek mellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy a reflektorfényben a hiátusok is jobban látszódnak és publicitást kapnak.

Mindent összevetve az EKF projekt az európai kultúrák gazdagságának, sokféleségének és közös jegyeinek hangsúlyozása, valamint egymás jobb megismerésének ösztönzése céljából megfogalmazott kezdeményezés.

Az EKF célkitűzései:⁸

- azon közös európai művészeti mozgalmak és stílusok előtérbe helyezése, amelyek létrejöttében a város kiemelkedő szerepet játszott, vagy amelyekhez jelentős mértékben hozzájárult
- segítségnyújtás azon események megrendezéséhez, amelyekbe a tagállamok más városainak a kultúra területén tevékenykedő személyiségei is bevonhatók, és amelyek tartós kulturális együttműködésre vezethetnek, illetve az Európai Unión belüli ilyen jellegű mozgalmak támogatása
- az alkotómunka támogatása és fejlesztése
- a lakosság minél nagyobb hányadának mozgósítása és minél szélesebb körű részvételének biztosítása
- az Unió állampolgárai fogadásának és a különféle eseményekre vonatkozó információk – a multimédia minden formájának felhasználásával történő – lehető legszélesebb körű terjesztésének támogatása
- az európai kultúrák és a világ más kultúrái közötti párbeszéd ösztönzése
- a városban rejlő történelmi örökség, az építészeti alkotások megismertetése és a városi életminőség javítása.

Az Európai Unió döntéshozatali módszerében a többszintű kormányzás mind nagyobb arányú megvalósítására törekszik, bizonyos területeken kizárólagosságot követel magának ez az új eljárás.

⁸ http://www.kulturpont.hu/content.php?hle_id=9715

A kulturális fővárosokat 2004-ig kormányközi megegyezés alapján választották ki a tagállamok jelölései alapján, és az Európai Bizottság juttatott támogatást a kiválasztott városnak. Az Európai Parlament, valamint az Európai Unió Tanácsa 1419/1999/EK határozatával azonban megváltoztatta a programban résztvevő városok szűk körű, miniszterek által gyakorolt kiválasztási eljárását. Ez a dokumentum megszabta az országok sorrendjét az elkövetkező két évtizedre és nemzetközi szakmai bizottság létrehívását javasolta a város kiválasztására.

A PÉCSI EKF

Ahhoz, hogy értékelni tudjuk a liverpooli folyamatokat, célszerű vázlatosan áttekinteni a hazai, hasonló projektet, amelynek kontextusa közismert. A Pécs2010 EKF program megítélése nem egyöntetűen pozitív, ráadásul pontosan a döntéshozatal átláthatatlansága, nehézkessége miatt kapta a legtöbb szakmai kritikát.

A kérdésre, hogy az uniós, a nemzeti, a regionális és a helyi döntéshozók miért nem találták meg az együttműködés tökéletes elegyét, nem adható rövid válasz. Az okok közül néhányat érdemes számba venni. Egyrészt, a magyarországi politikai kultúra helyzete, amelynek a tradíciók, a történelmi tudat, a motivációk, a normák, a csoportérzelmelek, a szimbólumok ugyanúgy részét képezik, mint a speciális helyi politikai klíma (városvezetők elvesztése, időközi választás), a hiányzó partnerség és szolidaritás résztvevő intézmények és vezetőik között, döntéshozók és szintjeik között. Másrészt említhetjük a meghonosodott „panasz kultúrát”⁹, de ugyanúgy a „szívességkereskedelmet”¹⁰, vagy azt, hogy a minőségi kultúra fogyasztóinak aránya igen csekély¹¹ az érintett településen. Harmadrészt, a finansziális nehézségeket, amelyek feltérképezése nem ezen dolgozat íróinak feladata.

Tény, hogy az elmúlt időszakban a városok szükségszerű felértékelődése következett be az európai politikában, ugyanakkor a korábbi hierarchikus kapcsolatok szerkezete megbomlott, mivel egy-egy nagy központ körül erőteljes koncentrálódás figyelhető meg, illetve a városok közötti munkamegosztás is megváltozik. (Rechnitzer, 2007)

Pécs esetében, a kulturális alapú városfejlesztés azért szerepelt fő célként az EKF programban, mert a rendszerváltáskor bezárt bányák (urán- és szénbányák) óriási mértékű munkanélküliséget hagytak maguk után a térségben, a városok rangsorát tekintve pedig hatalmas presztízs veszteséget szenvedett el a baranyai megyeszékhely (Liverpool esetében is igaz, hogy a magas munkanélküliséggel küzdő város az EKF program segítségével kívánt enyhíteni komoly szociális és gazdasági nehézségein). Megszűnt ipari város lenni, de népszerűségét, épített örökségének szépségét ki kellett aknáznia, hogy élhető maradjon.

A többszintű kormányzás aktorainak, a különböző politikai szektoroknak eltérő fontosságuk van a politikaalakítási folyamat egyes lépcsőin, és a Pécs2010 EKF program során jól kirajzolódott, hogy egy rossz döntés a személyeket, vagy finanszírozást illetően, milyen végzetesen késleltethette a Program megvalósulását, akadályozhatta az együttműködést, a partnerséget a szereplők, a szintek között. Többször volt tapasztalható, hogy a vita és megbeszélés helyett irracionális utakra tévedt a folyamat, de jelentős pillanatokban mégis meg tudtak születni olyan döntések, melyek aztán visszahozták az esélyt a megvalósításra. Segítette mindezt a döntéshozók szakmai és emberi kvalitása.

⁹ http://www.epiteszetma.hu/sites/default/files/belavaros-like-palyazat/ekf_elemzes.pdf, 8. old.

¹⁰ <http://korrektorinfo.hu/fokusz/165-miert-beteg-a-magyar-gazdasag>

¹¹ http://www.epiteszetma.hu/sites/default/files/belavaros-like-palyazat/ekf_elemzes.pdf, 11. old.

A Menedzsment végrehajtó, koordináló szereplőként igyekezett megoldani a feladatait, de racionális jövőképe sosem formálódott/formálódhatott. (Lásd, mára két jogutód szervezete van, egyikükbe öt eltérő történelmi, korábbi kulturális intézmény integrálódott.) Ugyanakkor, az elmúlt évek kitermeltek gyakorlott, alkalmas szakembereket, akik tovább építhetik a pécsi kulturális élet infrastruktúráis háttérét, és tölthetik meg programokkal. Mindennek feltétele a döntéshozatalban a többszintűség további érvényesülése, ami azért szükséges, mert 2010 nem egy programév volt, hanem kulturális alapú léptékváltás.

A gazdasági és társadalmi folyamatok összessége, a globalizáció és lokalizáció együttes jelenléte (glokálitás)¹² új szerepeket szán a városoknak is, ami mindenekelőtt versenyhelyeztetel jár, amelyben nem lehet jól szerepelni horizontális és vertikális együttműködés nélkül.

A LIVERPOOLI EKF

Az Európa Kulturális Fővárosa programok irányítása sok esetben hasonló kihívásokat állít a címet elnyerő városok elé, melyek megoldásának sikeressége igen vegyes képet mutat. Az Európai Unió Bizottságának utólagos értékelése alapján¹³ Liverpool EKF programja több vonatkozásban is sikeresnek mondható. A siker egyik kulcsa lehet, hogy célszerű az EKF programot beágyazni a hosszú távú kulturális stratégiába, a városfejlesztési stratégia részeként értelmezve. Liverpool megoldást keresett az ipari hanyatlás miatt bekövetkező társadalmi, gazdasági problémáiból adódó negatív városképének átalakítására. A kultúrában rejlő lehetőségek kiaknázása megfelelő eszköznek tűnt, melynek során a város kulturális értékeit a városrehabilitáció eszközeként alkalmazhatta.

A KULTÚRA, MINT A VÁROSREHABILITÁCIÓ ESZKÖZE

A kultúra városfejlesztésben játszott szerepének felismerése már az 1970-es években elkezdődött. Nyugat-Európa városaiban jellemzően közös célkitűzés volt, hogy a polgárok számára minél szélesebb körben biztosítsák a kulturális létesítményekhez, tevékenységekhez való hozzáférést. Ettől az időszaktól kezdve a kultúrára egyre inkább úgy tekintettek, mint a város gazdasági és infrastruktúráis fejlesztésének eszközére, mely abban nyilvánult meg, hogy különböző, kultúrához kapcsolódó infrastruktúráis beruházások megvalósítására törekedtek (művészeti központok, koncerttermek, múzeumok). (Bianchini; 1993) A 90-es évekre a kultúra gazdasági hatásainak hangsúlyozása háttérbe szorult, és ismét a helyi közösségek kulturális eseményekbe történő bevonására irányult a figyelem. (Schmidt-Jensen; 2007)

A kulturális dimenzió városfejlesztési stratégiába történő megjelenítésének Evans három módját különbözteti meg. Első a „kultúra által vezérelt városfejlesztés”, ahol a kultúra a fejlődés motorját jelenti. A következő, a „kulturális városfejlesztés”, ez esetben a kultúra a városfejlesztési stratégia integrált része. Végül, a „kultúra és városfejlesztés”, melyben a kulturális tevékenységek kevésbé integráltak, inkább támogató szerepük van. Ezeknek a megközelítéseknek különböző kiindulópontjuk, kiváltó okuk lehet.¹⁴ (Evans; 2005) Liverpool az első kategóriába sorolható.

Az Egyesült Királyságban a kulturális szféra a közpolitika egyik kulcs elemévé vált az elmúlt 10-15 évben. A nemzeti, regionális és helyi szint döntéshozói egyre nagyobb figyelmet fordítanak

¹² Joshua Meyrowitz - A glokálitás hajnala: A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. Világosság 2005/6.

¹³ http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/evalreports/culture/2009/capital_en.pdf

¹⁴ Például: projektek, különböző események (EKF), kulturális örökség megőrzése, fesztiválok valamint egyéb művészeti tevékenységek

arra, hogy a kultúra a gazdasági fejlődés, a munkahelyteremtés, a társadalmi integráció, a közösségépítés előmozdítója legyen. (Griffiths; 2005)

Az elmúlt évek során nemcsak az EKF jelölési folyamatában¹⁵, hanem a kezdeti célkitűzéseiben is történtek változások. A program egyedülálló lehetőséget teremt a városok számára a megújulásra, imázsuk javítására. Bár kezdetben a szervezők nem számoltak azzal, hogy az EKF-nek évekkel később is lehet pozitív hatása, mégis a címet elnyert városokban a beruházások tervezése túlmutat az éves kulturális programok logikáján, hozzájárulva a város és környéke társadalmi-gazdasági fejlődéséhez. Ez a dimenzió kapott egyre nagyobb jelentőséget az elmúlt években. A Bizottság egy 2010-ben készült tanulmányában¹⁶ az EKF példáján keresztül hívta fel a figyelmet a kulturális és a kreatív szektorba történő befektetés lehetőségeire.

LIVERPOOL

Más brit városoktól eltérően Liverpool második világháború utáni történelme rendkívül zűrzavaros. Különösen az 1980-as éveket jellemezte mély társadalmi, politikai megosztottság, amelyre a város konzervatív politikai vezetése és a kormányon lévő Munkás párt közötti konfliktus rányomta a bélyegét. Liverpool háború utáni gazdasági hanyatlásával jelentősen megnövekedett a szegénység és a munkanélküliség mértéke. A médiában Liverpool a társadalmi problémák szinonimájává vált. Ezt támasztja alá az is, hogy Merseyside kerületet a strukturális alapok 1. sz. célkitűzésén¹⁷ belül támogatásra jogosult régiónak minősítették az 1993-99, majd a 2000 és 2006 közötti periódusban. Liverpool számos esetben nyújtott be pályázatot városrehabilitációt célzó támogatások elnyerésének reményében. A 90-es évek közepére ezeknek a támogatásoknak köszönhetően elértek bizonyos sikereket, de Liverpoolt még mindig egyértelműen gazdasági hátrányok és társadalmi nélkülözésből fakadó különböző problémák jellemezték. (Jones-Heeg; 2004)

Az 1998-ban megválasztott Liberális Demokrata önkormányzati vezetés törekvése az lett, hogy szakítson a múlttal, és stratégiai alapon nyugvó, integrált megközelítést alkalmazzon a városi kormányzásban. Az önkormányzat által kiadott egyik dokumentumban megfogalmazták, hogy Liverpoolt elsőrangú európai várossá kívánják alakítani. Ennek érdekében létrejött a különböző helyi intézményekből álló, 23 tagú¹⁸ Liverpool Partnerségi Csoport. Az új vezetés ambiciózus jövőképe és a megerősített intézményi partnerség után éppen a megfelelő időben jött az EKF címre történő

¹⁵ EKF jelölési folyamata jelentős változásokon ment keresztül a kezdetek óta. 2000 előtt a tagállamok kormányai dönthettek arról, hogy mely város kapja meg a címet, a Bizottság pedig anyagi támogatást nyújtott a nyertes településeknek. Az Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa a 1419/1999. számú határozatban új kritériumrendszert dolgozott ki, meghatározva, hogy a tagállamok milyen sorrendben jogosultak az esemény lebonyolítására. A soron lévő tagállam továbbítja jelölését az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, a Bizottságnak és a Régiók Bizottságának, az értékelésre, pedig a Bizottság egy szakértőkből álló testületet hoz létre. Ettől kezdve kapcsolódik a program hivatalosan az Európai Unióhoz. A pályázati feltételrendszer 2006-ban ismét módosult azzal a céllal, hogy színvonalasabb pályázatok szülessenek. Az új kiválasztási rendszert a 2013-as EKF cím odaítélésénél alkalmazták először.

¹⁶ http://ec.europa.eu/culture/key-documents/doc2942_en.htm

¹⁷ A fejlődésben lemaradt régiók fejlődésének és strukturális átalakulásának segítése.

¹⁸ Liverpool City Council, Government Office North West, North West Development Agency, Employment Service, Benefits Agency, Liverpool Health Authority, Merseyside Police, Merseytravel, Housing Corporation, Strategic Housing Partnership, Greater Merseyside Learning and Skills Council, Greater Merseyside Connexions Partnership, Liverpool Council for Voluntary Service, Community Regeneration Forum(two reps), Merseyside and Region Churches Ecumenical Assembly, Liverpool Chamber of Commerce and Industry, Confederation of British Industry, Trade Union Congress, City Safe Partnership (Crime and Disorder Partnership), Liverpool Community College, Higher Education Institutions (Liver-

pályázási lehetőség. (Griffiths; 2005). A helyi politikai elitváltással az új tervek meghatározása is megtörtént, melyek között elsőként szerepelt, hogy turisztikai célpontra alakítsák a várost. Mindezek következtében 1998 és 2002 között a gazdasági helyzet javuló tendenciát mutatott. (Jones-Heeg; 2004)

LIVERPOOL JELÖLÉSE

Az Európai Unió Bizottságának határozata alapján az Egyesült Királyság 2008-ban lett jogosult az Európa Kulturális Fővárosa eseménysorozat lebonyolítására. 2000 szeptemberében az Egyesült Királyság kormánya versenyt hirdetett, amelynek nyertesét jelölte az Európa Kulturális Fővárosa címre. (Griffiths; 2005)

A brit kormány 2000-ben felállított kritériumrendszerében szám szerint 11 pontot határozott meg, melyekre a pályázatokban ki kellett térni. A határidőig, 2002 decemberéig 12 város nyújtotta be pályázatát.¹⁹ A tender értékelésére egy független bizottságot hoztak létre, melynek döntése alapján hat város jutott a második fordulóra. Itt további pontosításokat kértek a pályázóktól 2003. március végi határidőt meghatározva. (DCMS; 2003). Az erre a célra felállított értékelő bizottság látogatást tett a pályázó városokban, illetve a városok képviselői prezentációk segítségével ismertethették pályázatukat. A végleges döntést 2003 júniusában tették közzé, mely szerint Liverpoolt jelölték Európa Kulturális Fővárosának. (Griffiths; 2005) Liverpool célja volt megismételni a „Glasgow effektust”, a kultúrát használva a gazdasági növekedés ösztönzésére, a társadalmi integráció visszaállítására, annak reményében, hogy a „Liverpool effektus” még nagyobb volumenű lesz. (Tucker; 2007)

A brit kormány kritériumait²⁰, illetve a Liverpool által benyújtott pályázat alappilléreit²¹ az alábbi táblázat foglalja össze:

1. Mi a város kulturális koncepciója?	Liverpool Európa, Amerika és Afrika kulturális törésvonalainak peremén helyezkedik el. A kultúra rendkívül széles spektrumát képviseli, melynek gazdagítására törekszik. 2008-ra készülve, 2003-tól minden évet egy-egy kulturális szegmens fog jellemezni (tematikus évek).
2. Hogyan illeszthető ez a kulturális koncepció az európai kontextusba?	Liverpoolban megtalálhatók azok a problémák, kihívások, amelyek Európát is jellemzik. A városrehabilitáció, a munkanélküliség, az új technológiák bevezetése, a kulturális identitás azok a kihívások, melyekkel Liverpoolnak is szembe kell néznie. Ezek kezelésére a város számos európai (formális és informális) kapcsolatára fog támaszkodni.
3. Melyek a pályázat főbb témái, céljai?	Liverpool központi témája: „A világ egy városban”. ²² A pályázat célja Liverpool elsősorú európai várossá alakítása, és lakosságának bevonása ebbe a folyamatba. További célja, hogy hosszú távú kulturális, gazdasági előnyökre tegyen szert a jövő generációi számára.

pool University, Liverpool John Moores University, Liverpool Hope), Liverpool Vision (the Urban Regeneration Company).
<http://www.idea.gov.uk/idk/aio/394971>

¹⁹ Belfast, Birmingham, Bradford, Brighton and Hove, Canterbury, Cardiff, Inverness, Liverpool, Newcastle-Gateshead, Norwich and Oxford.

²⁰ Department of Culture, Media and Sport: European Capital of Culture 2008 Criteria and Information for Applicants

²¹ http://www.liverpool08.com/Images/tcm21-32519_tcm79-56880_tcm146-122188.pdf

²² A szlogenhez kapcsolódva fontos, hogy a kikötővárosi szerep nemcsak a gazdasági és kulturális értelemben vett „világváros” státuszt biztosította Liverpool számára a késő 19. században, hanem ösztönözte mind a belső mind a külső társadalmi migrációt, azonban azt is meg kell jegyezni, hogy Liverpool ennek következtében, az ott élő nemzetiségek tekintetében az Egyesült Királyság etnikailag talán legszegregáltabb városa. A társadalmi problémákhoz szegénység és egyenlőtlenség társult. (Jones-Heeg, 2004)

4. Milyen szervezeteket vonnak be?	A pályázatot az önkormányzat Kulturális Társasága vezette. Támogatta az összes észak-nyugat angliai regionális szervezet, Merseyside kerületei, illetve minden fontosabb liverpooli intézmény. Liverpool művészeti, sport, "regenerációs" és más szektorainak intézményeit szintén bevonták az előkészületekbe, és kulcsszerepet szántak nekik 2008-ra is.
5. Hogyan fogja biztosítani a helyi közösségek részvételét, különös tekintettel az alulreprezentált csoportokra?	A helyi részvétel biztosítása Liverpool kultúrájának központi eleme. Bevált gyakorlat létezik már, amire építeni lehet. Olyan program kerül összeállításra 2008-ra és a felvezető évekre, amely a város változatosságát helyezi középpontba. A pályázat készítésének tapasztalatai alapján állandó konzultációt alakítanak ki az önkéntesekkel, közösségi csoportokkal, ügynökségekkel. Megfelelő monitoring és értékelési mechanizmus bevezetését tervezik.
6. Hogyan fogják bevonni az Egyesült Királyság más régióiban élőket, Európa és a világ más részeinek polgárait?	A szereplők bevonása helyi és regionális résztvevők szoros együttműködésének kialakításán fog alapulni. Fontosnak tartják a kapcsolattartást más városokkal, beleértve Londont, az európai kulturális fővárosokat, illetve különböző városkonzorciumokat. Európai szinten Liverpool hasznosítani kívánja testvérvárosi kapcsolatait, valamint a művészeti, sport és oktatási intézmények közötti kiterjedt kapcsolatrendszerét. Globális szinten Liverpool nemzetközi pozíciójára építenek, többek között a Kínával, Amerikával meglévő szoros kapcsolatokra, illetve az Afrikához, Arábiához fűződő összeköttetéseikre.
7. Mekkora költségvetésük felső határa, hogyan fogják biztosítani a forrásokat?	A város célja a kulturális szektorra fordított kiadás növelése évente akár 4 millió fonttal, 2003 és 2008 között összesen 22,5 millióval. Összességében a Társaság 22,6 millió fontban határozta meg a 2007 és 2008-as évek költségvetését. Ennek az összegnek nagy részét (mely a kereskedelmi és az állami szektor támogatásából származik) helyi szervezetekre bízzák.
8. Mi jellemzi a város kulturális/ közlekedési/ turisztikai infrastruktúráját, és hogyan kerülnek ezek hasznosításra, továbbfejlesztésre a program megvalósítása során?	Liverpool arra törekszik, hogy valódi fesztiválvárossá váljon. Minden előfeltételük adott ehhez: épített környezet és kulturális infrastruktúra, nemzetközi színvonalú, tradicionális kulturális élet, különösen a vizuális művészeteket illetően, kiváló és tovább tökéletesedő turizmus és közlekedés. Globális elismertség megszerzésére törekszenek.
9. Hogyan fogja az eseménysorozat hasznosítani a történelmi örökségben, a városi építészetben, illetve a városi életminőségben rejlő lehetőségeket?	Liverpool épített környezete kivételes, több 1-es fokozatú besorolással ²³ rendelkező épülete van, mint Londonon kívül bármely más városnak; vízpartja felkerült a Világörökségi helyszínek javaslati listájára; az English Heritage ²⁴ választása is Liverpoolra esett. A pályázat benyújtásakor már széleskörű vizsgálat tárgyát képezték a meglévő kulturális programok, amelyek 2008-ra továbbfejleszthetők.
10. Milyen innovatív/kreatív erőforrásokat alkalmaznának a különböző események disszeminációjának növelésére?	A turizmus fontos iparág Merseyside-ban, a kultúra pedig szintén központi témája a városmarketingnek. A regionális dimenzió: Liverpool Manchesterrel és Észak-Nyugat Anglia többi részével való partnerségi kapcsolatai szintén kulcseleme a marketingnek. Az innovatív/kreatív megoldásokat a részletes, 6 éves program tartalmazza.

Forrás: saját szerkesztés

²³ Olyan épületek, amelyek felkerülnek a Különleges Építészeti vagy Történelmi Épületek Jegyzékébe. Három féle státuszba sorolják a Jegyzékben szereplő épületeket, melyben az első a „rendkívüli látványosság” http://www.culture.gov.uk/images/publications/Principles_Selection_Listing.pdf

²⁴ <http://www.english-heritage.org.uk/>

EKF TAPASZTALATOK AZ IRÁNYÍTÁS NEHÉZSÉGEI

A cím elnyerése után a Liverpooli Kulturális Társaságra bízták az EKF program megvalósítását. A Társaság személyzete a városi önkormányzat különböző osztályairól, annak alkalmazottai közül került ki. Az EKF irányítási problémái közé tartozott a Liverpooli Kulturális Társaság 2007-ben történt átszervezése, melynek előzménye, hogy vezetője és több ágazati igazgatója is lemondott. Mindehhez társult még az önkormányzat néhány magas beosztású tagjának (köztük a polgármesternek) a lemondása. A problematikus irányítási struktúra és a Kulturális Társaság bizonytalan státusza miatt az önkormányzat politikai problémák gócpontja lett. Az önkormányzat felelt a Társaság tevékenységéért. Nem volt egyértelmű, hogy a Kulturális Társaság végül is része-e az önkormányzatnak vagy sem. Ez számos problémát okozott az önkormányzat vezetésének, és gyakran változott az álláspont a kérdést illetően. (Thompson; 2010)

Fentiek alapján elmondható, hogy a megvalósítás során Liverpool sem tudta elkerülni a korábbi EKF városok által elkövetett hibákat. A pályázat kidolgozása helyi közösségek (üzleti, művészeti, kulturális intézmények) közreműködésével készült²⁵, míg a program irányításából a Kulturális Társaság létrehozásával gyakorlatilag kizárták ezeket a szereplőket. (O'Brien; 2010)

Alapvetően nem mondható túl jelentősnek a központi kormányzattal való együttműködés, bár a kulturális minisztérium hivatalosan támogatta a Liverpooli programot. Jellemzően az önkormányzatnak volt döntő szerepe, ami a szubszidiaritás elve szerint való. A kormányzattal a finanszírozást illetően zajlott párbeszéd, mert az önkormányzat 2008-2009-es költségvetésének hiányát 20 millió fontra becsülték.²⁶ A regionális testületeknek, illetve a fejlesztési ügynökségeknek viszont fontos szerepe volt, hiszen az önkormányzat számos feladatot átruházott rájuk.

Látszik, hogy Liverpoolban is a menedzsment és a politika szereplői közti feszültség feloldása volt az egyik legnehezebb feladat az EKF év kapcsán. A 2008-as évet tanulmányozó írások is ezt támasztják alá. (Hudson, Hawkins; 2006, Boland; 2010) A média sem könnyített a helyzeten, hiszen számos konfliktust és feszültséget generált.

A VÁROSIMÁZS ÁTALAKULÁSA

2010-ben, az interjúkészítés évében²⁷ még nem volt egyértelmű, hogy milyen hosszú távú hatások várhatók a programtól, de az világosan látszott, hogy az EKF hozzájárult a város arculatának átalakulásához. Az EKF előtt működő partnerségek, hálózatok, kulturális együttműködések csak formálisan léteztek, de a program során ezek szorosabbá, hatékonyabbá váltak. Növekedett a kulturális alapú partnerségek száma, a meglévők átalakultak, újak jöttek létre, melyek bekapcsolódtak az EKF kuta-

²⁵ Az EKF pályázatot készítő csoport alkalmazottai között volt számos önkormányzati tisztségviselő, tanácsadók, szabadúszó dolgozók, helyi, regionális kulturális intézményektől kirendelt személyek.

²⁶ Az EKF programra fordított összköltségvetés (122, 4 millió font) az alábbiak szerint oszlott meg: Liverpool Önkormányzata 75, 1 millió fonttal járult hozzá a programhoz, amely az összköltségek 61, 3%-a. Az EU támogatása 12,8 m. Font volt, azaz az összköltségek 10, 5 %-a. A költségvetés fennmaradó része az alábbiakból tevődött össze: más hozzájárulások: 18 m. Font (14, 7%), kereskedelmi programok: 12, 5 m. Font (10, 2%), egyéb (pl.: jegyeladások): 4 m. Font (3, 3). Forrás: http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/evalreports/culture/2009/capital_en.pdf

²⁷ Interjú Martin Thompsonnal, az Impacts08 programmenedzserével, Liverpool 2008-ban, Európa Kulturális Fővárosaként szerzett tapasztalatairól. (interjú időpontja: 2010. 05. 28)

tásba és támogatásokat kaptak a kormányzattól. A városról alkotott kép a médiának köszönhetően 2008-tól már pozitív irányba mozdult el, mind országos, mind nemzetközi téren. A város megítélése a helyi lakosság körében szintén pozitív irányba változott. A kulturális intézmények sokkal erősebb pozícióba kerültek, hiszen 2008 előtt folyamatos volt (és azóta is az) az együttműködésük a tematikus évek keretein belül.²⁸ Rövidtávú hatásként már 2010-ben is számos előny kirajzolódott:

- a civilek bekapcsolódtak a kulturális szektorba
- a médiában kedvező kép alakult ki a városról: „sokoldalú város”²⁹
- városszerte nőtt a helyi lakosság pozitív hozzáállása
- erős partnerségek jöttek létre, melyek 2008 után is fennmaradtak, új lehetőségeket teremtve a helyi adottságok megőrzésére, külföldi befektetők vonzására
- a kultúra egyben a gazdasági fellendülés egyik motorjává vált, erős kötelék szövődött az egyetemek és a kulturális szektor között, közös kutatásokban vettek részt. (Thompson; 2010)

Felmérések támasztották alá, hogy az EKF cím a helyi lakosság körében széles körben ismert volt. Ennek elérése érdekében sokat tett a kormányzat, így a London centrikusság is oldódni kezdett. Emellett a média is hozzájárult az ismertség növeléséhez.

Philip Boland 2010-ben megjelent, Liverpoolról készített tanulmányában a „hivatalos álláspont” ellenkezőjéről számolt be. A szerző a városközponttól távolabb eső lakótelepek³⁰ látogatása során nem tapasztalta, hogy valami is utalt volna a közelgő kulturális események megrendezésére, ezenkívül az EKF még a közbeszéd tárgyát sem képezte a lakosság körében. Az EKF promotálása csak a városközpontban volt érzékelhető, a peremterületeken szinte egyáltalán nem. A Kulturális Társaság egyik tagja arra is felhívta a figyelmet, hogy a kommunikáció nem volt megfelelő a lakosság irányába. Számos esetben a lakosság nem is tudott róla, hogy egy adott kezdeményezés az EKF projekt keretein belül valósult meg. A városközponttól távolabb élők úgy érezték, hogy nem részesei a központban zajló eseményeknek, őket mindez nem érinti. (Boland; 2010)

GAZDASÁGI HATÁSOK

A liverpooli EKF program fő célja volt a látogatók számának növelése. Szándékuk az volt, hogy a turizmus a gazdaság egyik húzóágazatává váljon. Ennek megvalósítását egyrészt, közvetlen módon, a látogatóktól befolyt pénzüsszegek biztosították, másrészt, közvetetten, a befektetők számára próbálták vonzóvá tenni Liverpoolt, a város arculatának átalakításával. (Thompson; 2010) Számottevő volt a turizmus adataiban bekövetkező változás az előző évekhez képest. Összességében 9,7 millió látogatót vonzott a program 2008-ban.³¹ Ez a gazdaságra is pozitív hatással volt, hiszen 753 millió font bevétel tulajdonítható az EKF programoknak. Ennek nagy részét a városon, illetve a város-régióon belül költötték el a látogatók, a fennmaradó részt az észak-nyugati régióban. (Thompson; 2010) A szélesebb értelemben vett régióban növekvő látogatókedv volt tapasztalható. Liverpool EKF eseménysorozata

²⁸ 2003: Tanulás és a hivatalos jelölés éve, 2004: A bizalom éve, 2005: A tenger éve, 2006: Teljesítmény éve, 2007: Az örökség éve, Liverpool nyolcszázadik évfordulója, 2008: EKF éve, 2009: Környezet éve, 2010: egészség éve)

²⁹ Korábban csak a labdarúgás és a Beatles kapcsán volt ismert

³⁰ Speke, Garston, Halewood, Netherley, Norris Green, Croxteth, Toxteth

³¹ http://www.liv.ac.uk/impacts08/Papers/Creating_an_Impact_-_web.pdf

nagyszámú látogatót vonzott a városból, Merseysideből, az Egyesült Királyság más területeiről és külföldről egyaránt. A belföldi turisták számát illetően, az észak-nyugati régió kívülről érkező, közel három millió látogató 86%-a először járt Liverpoolban. A közönség demográfiai összetétele széles kört fedett le. A felmérések alapján a programokat nagyrészt középosztálybeliek látogatták (tradicionális kultúra-fogyasztók). Hátrányos helyzetűek is nagy számban vettek részt a programokon, továbbá az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó látogatók száma kifejezetten magasnak mondható, az Egyesült Királyság más kulturális rendezvényeivel összehasonlítva. (Thompson; 2010)

Külföldi turisták esetében is sikerült jelentősebb tömegeket megmozgatni (2, 6 millió), amelyből 1,58 millió Európán kívülről érkezett. Összességében a külföldről érkezők 97%-ának ez volt az első látogatása Liverpoolban. Továbbá 291 hivatalos nemzetközi delegáció érkezett a városba a felvezető évek, illetve a kulturális fesztivál éve során (2005-2008), azzal a céllal, hogy megértsék Liverpool kultúra által vezérelt városfejlesztési koncepcióját, valamint tanuljanak a város tapasztalatiból. Pécs esete a felvezető évek tekintetében sok párhuzamot mutat a liverpooli példával (lásd: 2006-2009-ig „A kulturális örökség éve, A tanítás és tanulás éve, A környezet és egészségkultúra éve, A vallási kultúra éve” témaköröket.).

Az alapvető gazdasági mutatók tekintetében (foglalkoztatottak, vállalkozások száma, ipari termelés stb.) látszik, hogy maga az EKF év nem hozott áttörést, annak ellenére, hogy pozitív

hatással volt a gazdaságra. A kiskereskedelmi és kulturális szektorban foglalkoztatottak számát illetően azonban emelkedés mutatható ki.³²

Az EU Bizottságának utólagos értékelése alapján Liverpool az EKF programot arra kívánta használni, hogy a város nemzeti és nemzetközi tekintetben is turisztikai célponttá váljon, átalakítsa a városról korábban kialakított negatív képet, és ennek pozitív hatásai a gazdaságban is megmutatkozzanak. Liverpool elérte céljait, hiszen megnövekedett a látogatók, illetve a beruházások száma, továbbá az angliai település újrapozícionálta magát világszínvonalú városként. (Thompson; 2010)

ÖSSZEGZÉS

Az EKF program különlegessége, hogy minden város saját prioritásaihoz, preferenciáihoz igazíthatja azt, így minden esetben újra meghatározható, hogy mit jelent az EKF, illetve milyen célokat lehet elérni általa. Az Európa Kulturális Fővárosa program jól mutatja, hogy a városfejlesztés milyen fontos eszköze lehet a kultúra. Különösen látványos változás érhető el olyan városok esetében, melyek súlyos gazdasági, társadalmi hátrányokkal küzdenek, és ezt minden döntéshozatalban szereplő szint és ágens felismeri. Liverpool számára a kitűzött cél a szélesebb értelemben vett városrehabilitáció volt. Pályázatában ambiciózus ígéretekkel tett a tervezett programsorozat gazdasági, társadalmi hatásait illetően. A város látványos megújuláson ment keresztül helyi, nemzeti és nemzetközi értelemben egyaránt.

Ami az EKF többszintű kormányzásának tapasztalatait illeti, a kormányzattal nem alakult ki túl szoros együttműködés. A finanszírozási kérdések okoztak ugyan feszültséget, de a program megvalósításában részt vevő különböző szereplők hasonlóan hangsúlyosnak értékelték az EKF nyújtotta lehetőséget, a hosszabb távú előnyök tekintetében.

³² http://www.liv.ac.uk/impacts08/Papers/Creating_an_Impact_-_web.pdf

Az európai intézményekkel történő együttműködés vonatkozásában a Bizottság részéről az EKF év pozitív kimenetele volt fontos. Neki és a kormánynak is egyaránt az volt az elvárása, hogy kiemelten nagyobb hangsúly helyeződjön az európai dimenzióra. Az Európai Unió Bizottsága a Liverpooli programot értékelve megemlítette, hogy nagyobb figyelmet is helyezhettek volna az európai dimenzióra, amely nem volt külön célkitűzésként kiemelve, bár a programok kétségtelenül hozzájárultak az európai identitás erősítéséhez. A Testület kritikáját támasztja alá az is, hogy a Liverpool által készített eddigi legátfogóbb EKF értékelés³³ sem tér ki az európai dimenzió vizsgálatára.

A kormányzás partneri modelljének alkalmazása terén viszont kezdetben kifejezetten jól szerepelt Liverpool. A kulturális szektor lehetőséget kapott arra, hogy szerepét megnövelje a város vezetésében 2008-ban és a felvezető évek során is. A megvalósítás során az EKF irányításából azonban már kiszorultak a partnerek. Ennek ellenére a civil társadalommal, alkotó közösségekkel kialakított partnerségekkel olyan hosszú távú együttműködések sora alakult, melyek biztosítják a kulturális szektor új szerepének fenntartását. A liverpooli megközelítés, amely a város újrapozicionálását tűzte ki célul, sokszereplős együttműködések összetett hálózatához vezetett. Ennek okán sokszor emlegetik a liverpooli programot, mint a legsikeresebb EKF projektek egyikét. Az EKF program eredményeként szemléletváltás is történt, hiszen a kultúra szerepe átértékelődött, és gazdasági változások előidézőjeként is tekintenek rá.

Liverpool 2008-as szereplése és az azt előkészítő döntések inkább kimerítették a többszintű kormányzás fogalmát, mint a pécsi példa során megfigyelhető volt, mivel hatékonyabban tudták kiaknázni a szakmai partnerek szellemi potenciálját, és a közös cél elérése érdekében cselekedett a politika és a civil szféra is. Mindennek hatékonysága a program ismertségében, elfogadottságában és megítélésében is nyomott hagyott.

Összességében elmondható, hogy Liverpool sikeresen használta az EKF programot nemcsak a városkép átalakítására, amely egyértelműen pozitív hatással volt a helyi gazdaságra, hanem az együtt és több szinten kormányzás tekintetében is, legalábbis a felvezető években. Ez a kormányzási technika is determinálta, hogy a lakosság körében szintén megtörtént a kulturális léptékváltás, tehát a „Liverpool effektus” megvalósult.

---

³³ A dokumentum címe „Impacts 08”, melyben két liverpooli egyetem tette közzé kutatási eredményeit. Célja a kulturális fesztivál évében, valamint az azt megelőző öt évben, a városban végbement változások értékelése volt. A vizsgált területek, közé tartozik a gazdaság, illetve a turizmus, de olyan területek is, mint az állampolgári részvétel, városimázs, növekvő kulturális fellendülés.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bianchini, Parkinson, Eds. (1993) *Cultural policy and urban regeneration: the West European experience*, Manchester: Manchester University Press, pp. 1-19”Remaking European cities: the role of cultural policies,”.
- Boland (2010) “Capital of Culture—you must be having a laugh! Challenging the official rhetoric of Liverpool as the 2008 European cultural capital”. *Social & Cultural Geography*, Vol. 11, No. 7
- Department of Culture, Media and Sport. Local, Regional and International Division (DCMS) (2003): „European Capital of Culture 2008 Criteria and Information for Applicants”
- Evans, Graeme (2005) „Measure for measure: Evaluating the evidence of culture’s contribution to regeneration”. *Urban Studies*, Vol. 42 No. 5, pp. 959 - 983
- Garcia (2004): „Cultural Policy and Urban Regeneration in Western European Cities: Lessons from Experience, Prospects for the Future”. *Local Economy*, Vol. 19, No. 4, 312–326
- Griffiths (2006): „City/Culture Discourses: Evidence from the Competition to Select the European Capital of Culture 2008”. *European Planning Studies* Vol. 14, No. 4
- Horváth Zoltán – Kézikönyv az Európai Unióról, 2011
- Hudson, Hawkins (2006) “A tale of two cities—a commentary on historic and current marketing strategies used by the Liverpool and Glasgow regions. *Place Branding* No. 2 pp.155–176.
- Interjú Martin Thompsonnal, az „Impacts08” programmenedzserével, Liverpool 2008-ban, Európa Kulturális Fővárosaként szerzett tapasztalatairól. (interjú időpontja: 2010. 05. 28)
- Joshua Meyrowitz - A globalitás hajnala: A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság* 2005/6.
- Marks, Gery – Hooghe, Liesbet (2004): *Contrasting Visions of Multi-level Governance*. In: Bache, Ian – Flinders, Matthew: *Multi-level Governance*. Oxford University Press, 15-30. o.
- Matthew Tucker (2008): „The cultural production of cities: Rhetoric or reality? Lessons from Glasgow”. *Journal of Retail & Leisure Property* Vol.7, no.1 pp. 21–33
- O’Brien (2010): „No cultural policy to speak of” – Liverpool 2008”. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, Vol. 2 No.2, pp.113-128
- O’Brien (2010): *Liverpool on the Map Again: Liverpool stakeholders reflections on the Liverpool European Capital of Culture*. http://www.liv.ac.uk/impacts08/Publications/Liverpool_on_the_Map_Again.pdf (letöltve: 2012. 09. 20.)
- Pálné Kovács Ilona – *Kulturális fővárosok Európában, kihívás a kormányzatok számára 2012*. (A tanulmány a “Pécs, a többszintű kormányzás csapdájában.” című OTKA (K 81571) kutatás keretében készült)
- Rechnitzer János – *Regionális központok és regionális fejlődés*, Magyar Tudomány, 2007/06 692. o. <http://epa.oszk.hu/00600/00691/00042/02.html> (letöltve: 2012. 12. 29.)
- Smidt-Jensen, (2007) “The roles of culture and creativity within urban development strategies. Outlining a theoretical framework for analysing Scandinavian cities.” *Centre for Strategic Urban Research*. http://www.byforskning.dk/publikationer/~~/media/Byforskning/doc/publikationer/working_papers/wp8.ashx (letöltve: 2012. 09. 20.)

Stuart-Heeg (2004): „Capitalising Culture: Liverpool 2008”. *Local Economy*, 3 Routledge Vol. 19, No. 4, 341-360

Tuka Ágnes: *Az Európai Uniónk színe és fonákja*. IDResearch Kft/ Publikon Kiadó, 2009

Waite, G. (2008) “Urban festivals: geographies of hype, helplessness and hope”. *Geography Compass* No. 2 pp.513–537